

UO‘K(UDC, УДК): 82.091

“YUSUF VA ZULAYXO” SYUJETINING SHARQ ADABIYOTIDAGI BADIY TRANSFORMATSIYASI⁷

Mamanova Gulsevar Husniddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Adabiyotshunoslik mutaxassisligi magistranti

E-mail: mamanovagulsevar@gmail.com

ORCID ID: [0009-0002-2000-1003](https://orcid.org/0009-0002-2000-1003)

ANNOTATSIYA	KALIT SO‘ZLAR
Mazkur maqolada “Yusuf va Zulayho” syujetining arab, fors-tojik, usmonli turk va turkiy adabiyotlardagi badiiy talqinlari qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Tadqiqotning nazariy asosini A.N. Veselovskiy va V.M. Jirmunskiyning sayyor syujet nazariyasi tashkil etadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy hamda qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanilib, syujetning turli adabiy muhitlarda poetik transformatsiyaga uchrash jarayoni, obrazlar tizimi, kompozitsion tuzilishi va g‘oyaviy mazmunidagi o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Qur‘on manbasi asosida shakllangan syujetning Sharq xalqlari adabiyotlarida milliy badiiy tafakkur, diniy-falsafiy qarashlar va estetik tamoyillar ta‘sirida qayta talqin etilishi yoritiladi. Arab adabiyotida rivoyatning dastlabki badiiy shakllanishi, fors-tojik adabiyotida tasavvufiy mazmunning kuchayishi, usmonli turk adabiyotida didaktik va axloqiy yo‘nalishning ustuvorligi hamda turkiy adabiyotda milliy poetik an‘analar bilan uyg‘unlashuvi qiyosiy jihatdan baholanadi. Tadqiqot natijalari syujetning Sharq adabiy makonidagi rivojlanish bosqichlari va badiiy transformatsiya qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi hamda qiyosiy adabiyotshunoslik bo‘yicha keyingi izlanishlar uchun ilmiy asos yaratadi.	Yusuf va Zulayho syujeti, sayyor syujet, badiiy transformatsiya, tarixiy poetika, qiyosiy-tipologik tahlil, Sharq mumtoz adabiyoti. Received: July 15, 2026 Accepted: August 8, 2026 Available online: October 25, 2026

⁷ For citation (Iqtibos keltirish uchun, для цитирования):

Mamanova G. “Yusuf va Zulayxo” syujetining sharq adabiyotidagi badiiy transformatsiyasi. // Komparativistika (Comparative Studies). — 2026. — Vol.3, № 5(13) — B. 102-113.

ARTISTIC TRANSFORMATION OF THE “YUSUF AND ZULAYKHA” PLOT IN EASTERN LITERATURE

Mamanova Gulsevar Husniddin qizi

*Master's Student of
World Literature Program,
Alisher Navoi Tashkent State University
of Uzbek Language and Literature
E-mail: mamanovagulsevar@gmail.com
ORCID ID: [0009-0002-2000-1003](https://orcid.org/0009-0002-2000-1003)*

ABSTRACT	KEYWORDS
This article examines the artistic interpretations of the plot of Yusuf and Zulaykha in Arabic, Persian-Tajik, Ottoman Turkish, and Turkic literatures from the perspective of comparative literary studies. The theoretical framework of the research is based on the migratory plot theory developed by A.N. Veselovsky and V.M. Zhirmunsky. Using historical-comparative and comparative-typological methods, the study analyzes the poetic transformation of the plot in different literary traditions, focusing on changes in its imagery, composition, and ideological content. Particular attention is paid to the reinterpretation of the Qur'anic narrative under the influence of national literary traditions, religious and philosophical ideas, and aesthetic principles. The article comparatively evaluates the early artistic development of the story in Arabic literature, the dominance of Sufi symbolism in Persian-Tajik literature, the didactic and moral orientation of Ottoman Turkish literature, and its integration into the national poetic traditions of Turkic literature. The findings reveal the main stages and patterns of the artistic transformation of the Yusuf and Zulaykha plot in Eastern literature and contribute to further comparative literary research.	Yusuf and Zulaykha plot, migratory plot, artistic transformation, historical poetics, comparative-typological analysis, Classical Eastern literature.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СЮЖЕТА «ЮСУФ И ЗУЛЕЙХА» В ВОСТОЧНЫХ ЛИТЕРАТУРАХ

Маманова Гульсевар Хусниддин кизи

магистрант

Ташкентский государственный университет

узбекского языка и литературы

имени Алишера Навои

E-mail: mamanovagulsevar@gmail.com

ORCID ID: [0009-0002-2000-1003](https://orcid.org/0009-0002-2000-1003)

АННОТАЦИЯ	КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
В данной статье с позиций сравнительного литературоведения рассматриваются художественные интерпретации сюжета «Юсуф и Зулейха» в арабской, персидско-таджикской, османско-турецкой и тюркской литературе. Теоретическую основу исследования составляет теория «бродячих сюжетов», разработанная А.Н. Веселовским и В.М. Жирмунским. В работе применяются сравнительно-исторический и сравнительно-типологический методы, позволяющие выявить особенности поэтической трансформации сюжета, изменения в системе образов, композиции и идейном содержании произведений. Особое внимание уделяется переосмыслению коранического сюжета под влиянием национальных литературных традиций, религиозно-философских взглядов и эстетических принципов авторов. В статье сопоставляются особенности художественного воплощения сюжета в арабской литературе, усиление суфийской символики в персидско-таджикской литературе, преобладание дидактической направленности в османско-турецкой литературе и его развитие в русле национальных поэтических традиций тюркской литературы. Полученные результаты раскрывают основные закономерности художественной трансформации данного сюжета в литературах Востока и расширяют возможности дальнейших сравнительно-литературоведческих исследований.	Сюжет «Юсуф и Зулейха», «бродячие сюжеты», художественная трансформация, историческая поэтика, сравнительно-типологический анализ, классическая литература Востока.

KIRISH

“Yusuf va Zulayho” syujeti Sharq adabiy tafakkurining eng qadimiy va sermahsul sayyor syujetlaridan biri bo‘lib, asrlar davomida turli xalqlar adabiyotida qayta talqin qilinib kelingan. Uning asosini Qur’oni karimdagi “Yusuf” surasi tashkil etsa-da, keyingi adabiy taraqqiyot jarayonida mazkur syujet diniy rivoyat doirasidan chiqib, mustaqil badiiy hodisaga aylandi. Natijada arab, fors-tojik, usmonli turk va turkiy adabiyotlarda syujetning mazmuni, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi hamda g‘oyaviy-estetik yo‘nalishi mualliflarning badiiy niyati va yashagan davri talablariga mos ravishda transformatsiyaga uchradi. Mazkur syujetning manbalari, genezisi hamda alohida adabiy talqinlari yuzasidan o‘zbek va jahon adabiyotshunosligida qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati muayyan bir adabiy muhit yoki alohida muallif asari doirasida olib borilgan bo‘lib, syujetning arab, fors-tojik, usmonli turk va turkiy adabiyotlar kesimidagi poetik transformatsiyasi qiyosiy-tipologik asosda kompleks tarzda yetarli darajada o‘rganilmagan.

Shu bois ushbu maqolaning maqsadi “Yusuf va Zulayho” syujetining Sharq adabiyotidagi badiiy transformatsiyasini qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish, syujetning turli adabiy muhitlarda qanday poetik o‘zgarishlarga uchraganini hamda mazmun, obrazlar tizimi va badiiy konsepsiyasidagi umumiy va o‘ziga xos jihatlarni aniqlashdan iborat.

METOD

Mazkur tadqiqotda “Yusuf va Zulayho” syujetining Sharq adabiyotidagi badiiy transformatsiyasini o‘rganishda tarixiy-qiyosiy hamda qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod yordamida syujetning arab, fors-tojik, usmonli turk va turkiy adabiyotlarda bosib o‘tgan taraqqiyot yo‘li, uning tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda adabiy muhitlar o‘rtasidagi uzviy aloqalar tahlil qilindi. Qiyosiy-tipologik metod esa turli adabiy an’analarda yaratilgan asarlardagi syujet, obrazlar tizimi, kompozitsiya va g‘oyaviy-badiiy konsepsiyalarning umumiy hamda o‘ziga xos jihatlarni aniqlash imkonini berdi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini A.N. Veselovskiy va V.M. Jirmunskiyning sayyor syujet hamda tarixiy poetika haqidagi qarashlari tashkil etdi.

ASOSIY QISM

A.N. Veselovskiy an'anaviy syujetlarning bir xalq adabiyotidan boshqasiga o'tishi jarayonida ularning tarixiy va poetik muhit ta'sirida qayta shakllanishini jahon adabiy taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biri sifatida baholaydi. Olim ta'kidlaganidek: *"Syujet faqat bitta xalqqa tegishli hodisa emas; u bir xalqdan boshqa xalqqa o'tishi mumkin va yangi tarixiy hamda poetik muhit ta'sirida o'zgaradi. Bunda syujetning asosiy mazmuni saqlanib qoladi, biroq uning badiiy talqini o'zgaradi"* (Veselovskiy A.N., 1989, 301).

"Yusuf va Zulayxo" syujeti turli adabiy muhitlarga kirib borishi jarayonida uning asosiy voqealar tizimi saqlanib qolgan bo'lsa-da, obrazlar talqini, poetik ifoda vositalari va g'oyaviy mazmuni har bir milliy adabiyotning estetik qarashlari ta'sirida yangi badiiy qiyofa kasb etgan. V.M. Jirmunskiy ham sayyor syujetlarning rivojlanish qonuniyatlarini tarixiy poetika nuqtayi nazaridan izohlar ekan, har bir milliy adabiyot an'anaviy syujetni ijodiy qayta ishlashini alohida ta'kidlaydi. Olimning fikricha: *"Har bir milliy adabiyot an'anaviy syujetni qabul qilib, unga o'ziga xos badiiy shakl va yangi g'oyaviy mazmun beradi"* (Jirmunskiy V.M., 1977, 125).

"Yusuf va Zulayxo" syujetining Sharq adabiyotidagi dastlabki badiiy taraqqiyoti arab adabiy muhiti bilan uzviy bog'liq. Syujetning asosini Qur'oni karimdagi "Yusuf" surasi tashkil etgani bois, arab adabiyotida u, avvalo, tafsir, qissasi al-anbiyo va diniy-adabiy asarlar tarkibida rivojlandi. Shu sababli bu davr talqinlarida voqealarning badiiy dramatizmidan ko'ra ularning diniy-ma'rifiy va axloqiy mazmunini ochishga ustuvor ahamiyat berildi.

Arab adabiyotida Yusuf qissasi bilan bog'liq bir qator mustaqil asarlar ham yuzaga keldi. Jumladan, Ibn al-Javziyning "Az-Zahr al-Aniq fi Qissat Yusuf as-Siddiq", Ibn Hafz Sirojiddinning "Az-Zahr al-Kimam fi Qissat Yusuf alayhissalom" hamda Juvayniyning "Ahsan al-Qasas" asarlarida Qur'oni syujet diniy-rivoyaviy asosda keng sharhlanadi. Mazkur asarlarda syujetning badiiy-estetik imkoniyatlarini kengaytirishdan ko'ra, uning axloqiy mohiyatini yoritish ustuvorlik kasb etadi. Mualliflar Yusuf qissasini payg'ambarlar tarixining muhim namunasi sifatida talqin qilib, unda sabr, poklik, taqvo, tavakkul va ilohiy adolat g'oyalarini ilgari suradilar.

Arab adabiy an'anasining ayrim namunalarida qissaning ramziy talqiniga ham murojaat qilinadi. Xususan, Shayx Ahmad G'azzoliyning "Bahr ul-Muhabbat" asarida Yusuf qissasining ayrim voqealari majoziy mazmunda sharhlanadi. Muallif shunday yozadi: *"Zulayho Yusuf alayhissalomni sotib oldi. Muhabbati kuchaygan paytda esa uni zindonband qildi. Xuddi shuningdek, Alloh taolo ham mo'min bandasini sotib olib, uni dunyoga qamab qo'yadi. Chunki: "Dunyo mo'minning zindonidir"* (Abul-Futuh Shayx Ahmad G'azzoliy, 2019, 118). Mazkur talqinda Yusufning zindonga tushishi voqealar rivojining oddiy epizodi sifatida emas, balki axloqiy-ma'rifiy mazmun kasb etgan ramziy holat sifatida izohlanadi. Muallif dunyoni mo'minning zindoni sifatida talqin etar ekan, Yusuf boshidan kechirgan sinovlarni inson hayotidagi ilohiy imtihonlar bilan qiyoslaydi. Natijada qissadagi voqealar o'quvchini sabr-toqat, matonat va ilohiy iroda oldida sobit turishga undovchi ma'rifiy mazmun bilan boyitiladi. Bu esa arab adabiyotida Yusuf qissasining, avvalo, diniy-axloqiy g'oyalarni targ'ib etishga xizmat qilganini ko'rsatadi.

Fors-tojik adabiyotiga kelib "Yusuf va Zulayho" syujeti yangi badiiy taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Bu adabiy muhitda qissa Qur'oniy rivoyat va diniy-ma'rifiy talqin doirasidan chiqib, mustaqil epik asar sifatida shakllandi hamda tasavvufiy-falsafiy mazmun bilan boyidi. Natijada syujet nafaqat Yusuf va Zulayho taqdiri haqida hikoya qiluvchi qissa, balki inson ruhining komillik sari intilishi, ilohiy ishq va ma'rifat yo'lini ifodalovchi yuksak poetik modelga aylandi. Tadqiqotchilar ushbu syujetning fors adabiyotidagi dastlabki poetik namunalarini Abul Muayyad Balxiy va Baxtiyor Ahvoziy nomlari bilan bog'laydilar. Garchi ularning "Yusuf va Zulayho" mavzusidagi asarlari bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, mazkur ma'lumotlar syujetning fors adabiyotida juda erta davrlardanoq mustaqil badiiy hayot kechira boshlaganini ko'rsatadi. Keyinchalik Abulqosim Firdavsiy nomi bilan bog'liq rivoyatlar ham ushbu syujetning fors epik tafakkurida muhim o'rin egallaganini tasdiqlaydi.

Fors-tojik adabiyotida "Yusuf va Zulayho" syujetining eng mukammal badiiy talqini Abdurahmon Jomiy qalamiga mansub dostonidir. Jomiy Qur'oniy syujetni saqlab qolgan holda uni yangi poetik mazmun bilan boyitadi. Jomiy ishqni inson

hayotining eng yuksak ma'naviy qudrati sifatida talqin etadi. Bu g'oya dostonning ko'plab o'rinlarida o'zining badiiy ifodasini topgan. Jumladan, shoir shunday deydi: *"Vale ermasturur imkoni oshiq, Ki, qilg'ay tarki jonon joni oshiq"* (Abdurahmon Jomiy, 2013, 100). Mazkur misralarda haqiqiy oshiq uchun ma'shuqdan voz kechishning imkonsizligi ta'kidlanadi. Dostonda ishq insonni komillikka olib boruvchi asosiy ruhiy omil darajasiga ko'tariladi. Asarning yana bir o'rnida Zulayhoning Yusuf bilan bo'lgan suhbatlari orqali uning ruhiy kechinmalari nihoyatda ta'sirchan ifodalanadi: *"Dedikim: – Qaydadur husnu jamoling? Dedi: – Ketti tilab bazmi visoling. Dedikim: – Kim ayladi ham sarvi nozing? Dedi: – Ul bori hajri jongudozing. Dedikim: – Ko'zung nedin benur bo'ldi? Dedi: – Sensiz oqib qon, ko'r bo'ldi"* (Abdurahmon Jomiy, 2013, 120). Zulayhoning javoblari uning nafsiy istaklardan yuksalib, ishq yo'lida barcha moddiy ne'matlar va jismoniy go'zalligini qurbon qilgan ruhiy holatini ifodalaydi. Shu jihatdan Jomiy talqinida ishq insonni ma'naviy poklanish va komillik sari yetaklovchi oliy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi.

"Yusuf va Zulayho" syujeti usmonli turk adabiyotida ham keng tarqalib, yangi badiiy xususiyatlar bilan boyidi. Bu davrda Qur'oniy syujet va fors-tojik adabiyotida shakllangan poetik an'ana usmonli estetik tafakkuri bilan uyg'unlashib, voqealar drammatizmi, hissiy ta'sirchanlik hamda obrazlarning psixologik talqini yanada kuchaydi. Natijada qissa nafaqat diniy va tasavvufiy mazmunni, balki insoniy kechinmalarni chuqur tasvirlovchi yirik epik doston sifatida rivojlandi. Usmonli adabiyotida mazkur syujetga Shayyod Hamza, Hamidullo Hamdiy, Chekeriy, Kamol Poshshazoda, Tashlijali Yahyo, Guboriy Abdurahmon va boshqa ko'plab shoirlar murojaat qildilar. Ularning har biri Qur'oniy syujetni saqlagan holda uni o'z davrining estetik qarashlari asosida qayta talqin qildi. Ayniqsa, XVI asr usmonli adabiyotining yirik namoyandasi Tashlijali Yahyoning shu nomdagi dostoni usmonli epik poetikasining yetuk namunalaridan hisoblanadi. Tashlijali Yahyoning Yusuf va Zulayxo dostoni 5180 baytdan iborat bo'lib, shoir Qur'oniy syujetni saqlagan holda uni o'ziga xos badiiy uslubda qayta yaratadi. Asarda voqealar ketma-ketligi Qur'oni karimdagi "Yusuf" surasi bilan umumiy mushtaraklikni saqlab qolgan bo'lsa-da, qahramonlarning ruhiy kechinmalari, dialoglari va dramatik

vaziyatlari sezilarli darajada kengaytirilgan. Shoir, ayniqsa, Misr ayollarining Yusuf husni oldidagi hayratini dramatik ruhda tasvirlaydi: *“Mesâvî olduĝın bildi Zelîhâ, Zenân-ı Mısr’ı çağırđı hemânâ. Şaşup her birisi tutdı dilini, Kodı nârencini kesdi elini. Eli her birinin kana boyandı, Kızardı pençe-i mercâna döndi”* (Taşlıcalı Yahya Bey, 1979, baytlar 3918-3957). Shoir ayollarning hayratini ularning ruhiy holati, tashqi harakatlari va obrazli tasvirlar orqali jonlantirib, voqeaning dramatik ta’sir kuchini yanada oshiradi. Natijada Yusufning husni ilohiy ne’mat sifatida emas, balki inson ruhiyatini larzaga soluvchi favqulodda estetik hodisa tarzida namoyon bo’ladi. Dostonning yana bir ta’sirchan sahnasi Yusuf va Ya’qubning uzoq hijrondan keyingi uchrashuvi tasviridir: *“Kemâl-i ’izzetinden şefkatinden, Hemân Yûsuf dahi indi atından. Biri birine sarmaşdı görüşdi, Belâ-yı fûrkat ahvâlin soruşdı. İki cânibden akdı eşk-i şâdî, Gönülden yundı çıkdı gam sevâdı”* (Taşlıcalı Yahya Bey, 1979, baytlar 4872-4912). Shoir mazkur sahnada ota va farzand visolini yuksak hissiylik bilan tasvirlaydi. Uchrashuv lavhasi dialog va harakatlar orqali emas, balki qahramonlarning ichki kechinmalari, mehr-muhabbati va sog’inch tuyg’ulari vositasida ochiladi. Shu tariqa hijron va visol motivlari usmonli poetikasiga xos lirizm bilan uyg’unlashib, asarning emotsional ta’sirini kuchaytiradi.

“Yusuf va Zulayho” syujeti turkiy adabiyot taraqqiyotida o’ziga xos badiiy rivojlanish bosqichini bosib o’tdi. Arab adabiyotida shakllangan diniy-rivoyaviy an’ana, fors-tojik adabiyotida yuksak tasavvufiy-falsafiy mazmun bilan boyigan poetik talqin hamda usmonli turk adabiyotida takomillashgan dramatik va lirik ifoda vositalari turkiy adabiyotda o’ziga xos milliy badiiy tafakkur bilan uyg’unlashdi. Natijada “Yusuf va Zulayho” syujeti Sharq adabiy an’analarini o’zida mujassamlashtirgan holda xalqona poetik tafakkur, turkiy tilning obrazlilik imkoniyatlari hamda epik an’analalar bilan yanada boydi. Tadqiqotchilar turkiy adabiyotdagi dastlabki mustaqil “Yusuf va Zulayho” dostonini XIII asr shoiri Ali nomi bilan bog’laydilar. Mazkur doston turkiy adabiyotda Qur’oniy syujetning nazm shaklida mustaqil badiiy talqin etilishiga asos soldi. Keyingi asrlarda Rabg’uziyning Qisasi Rabg’uziy asarida Yusuf qissasi payg’ambarlar tarixining tarkibiy qismi sifatida bayon qilinib, diniy rivoyat bilan epik tafakkur o’rtasidagi

uzviy bog‘liqlik yanada mustahkamlandi. Shuningdek, Ahmadiy, Shayxo‘g‘li Mustafo, Abdulmajid Qirimiy hamda Nurmuhammad Andalib singari ijodkorlar ham mazkur syujetga murojaat qilib, uni o‘z davrining estetik qarashlari va turkiy badiiy tafakkuri asosida qayta talqin qildilar. Shu tariqa “Yusuf va Zulayho” syujeti turkiy adabiyotda uzluksiz badiiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tib, har bir davrda yangi poetik mazmun kasb etdi.

Turkiy adabiyotda ushbu syujetning eng yuksak badiiy talqinlaridan biri uzoq yillar davomida Durbek nomi bilan bog‘lab kelindi. Biroq keyingi yillarda amalga oshirilgan matnshunoslik va manbashunoslik tadqiqotlari natijasida doston muallifligi masalasiga yangicha yondashuv yuzaga kelib, uning Haydar Xorazmiy qalamiga mansubligi haqidagi ilmiy qarashlar tobora mustahkamlanmoqda. Mualliflik masalasidan qat’i nazar, mazkur doston turkiy mumtoz adabiyotning eng yetuk namunalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Unda o‘zidan avvalgi Sharq adabiy an‘analari ijodiy o‘zlashtirilgan holda mutlaqo yangi poetik sifat kasb etadi. Mazkur dostonning o‘ziga xosligi shundaki, unda arab adabiyotining diniy-rivoyaviy asoslari, fors-tojik adabiyotining tasavvufiy-falsafiy talqini va usmonli turk adabiyotiga xos hissiy-dramatik ifoda usullari yagona badiiy tizimga birlashgan. Biroq shoir ushbu an‘analarni oddiy takrorlamaydi. Aksincha, ularni turkiy xalqona poetik tafakkur, milliy tilning obrazlilik imkoniyatlari, epik tasvir usullari va folklor unsurlari bilan uyg‘unlashtirib, syujetga yangi estetik mazmun baxsh etadi. Aynan ana shu ko‘pqatlamlilik turkiy adabiyotdagi “Yusuf va Zulayho” dostonini o‘zidan oldingi arab, fors-tojik va usmonli turk talqinlaridan ajratib turuvchi asosiy poetik xususiyatlardan biridir. Haydar Xorazmiy qalamiga mansub deb qaralayotgan “Yusuf va Zulayho” dostoni turkiy mumtoz adabiyotda mazkur syujetning eng mukammal badiiy talqinlaridan biri hisoblanadi. Asarda Qur’oniyy syujetning asosiy voqealar tizimi saqlab qolingan bo‘lsa-da, muallif uni ijodiy qayta ishlab, yangi poetik mazmun bilan boyitadi. Dostonning badiiy qimmati, avvalo, syujetning ko‘pqatlamli poetik tizimga aylantirilganida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan doston o‘zidan oldingi arab, fors-tojik va usmonli turk adabiyotida shakllangan poetik tajribalarni sintez qilgan holda ularni yangi badiiy bosqichga olib chiqadi. Muallif Yusuf obrazini tasvirlashda Sharq mumtoz poetikasining ramziy-obrazli ifoda vositalaridan yuksak mahorat bilan foydalanadi. Jumladan, dostonda Yusufning

husni quyidagicha ulugʻlanadi: “Yusuf edi oʻrtada chun shamʻi jam, Oʻzgasi parvonayu ul erdi sham. Oʻzgalari kavkabu ul moh edi, Oʻzgalari xodimu ul shoh edi. Oʻzgalari zarrayu ul oftob, Borchas adaf, ul edi durri xushob. Oʻzgalari jismu oʻshal jon edi, Insu malak yuziga hayron edi” (Durbek, 1959, 25). Shoir “sham”, “parvona”, “moh”, “oftob”, “durri xushob” kabi poetik obrazlar vositasida qahramonning nafaqat jismoniy husnini, balki uning maʼnaviy komilligi va ilohiy fazilatlarini ham badiiylashtiradi. Bir obrazning ikkinchisi bilan izchil almashinib borishi tasvirning poetik taʼsirchanligini kuchaytirib, Yusufni Sharq poetikasidagi komil inson idealining yuksak badiiy ifodasiga aylantiradi. Dostonda obraz yaratish usuli ham oʻziga xos poetik xususiyat kasb etadi. Agar Qurʼoni karimda Yusufning husni qisqa va loʻnda ifodalangan boʻlsa, mazkur dostonda shoir ushbu tasvirni keng poetik sistema darajasiga olib chiqadi. Natijada syujetning diniy asoslari saqlangan holda, uning estetik imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi. Bu esa muallifning Qurʼoniy matnga oddiy ergashmaganini, balki uni ijodiy qayta ishlab, turkiy mumtoz adabiyot poetikasi talablari asosida yangi badiiy qiyofa yaratganini koʻrsatadi. Asarda tilning poetik imkoniyatlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir qadimgi turkiy adabiy tilning grammatik va uslubiy imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanadi. Masalan, “*Meni ajal qilsa ne boʻlgʻay halok*” (Durbek, 1959, 117). misrasidagi “boʻlgʻay” feʼl shakli eski turkiy adabiy tilga xos boʻlib, kelasi zamon bilan birga ehtimollik maʼnosini ham ifodalaydi. Bunday birliklar nafaqat asarning tarixiy til qatlamini saqlab qoladi, balki poetik nutqqa milliy ruh, tabiiylik va badiiy ohang baxsh etadi.

Doston poetikasining muhim xususiyatlaridan yana biri shundaki, unda Qurʼoni karim matnida uchramaydigan ayrim voqealar va badiiy detallar ham kiritilgan. Bunday epizodlar syujetni shunchaki kengaytirish uchunгина emas, balki qahramonlarning ruhiy olamini chuqurroq ochish hamda asarning gʻoyaviy-badiiy taʼsirini kuchaytirishga xizmat qiladi. Jumladan, Yusufning akalari tomonidan urilishi, ulardan birining unga pichoq oʻqalishi bilan bogʻliq sahnalar shular jumlasidandir. Ushbu voqealardan soʻng Yusufning oʻz holatini ilohiy iroda bilan bogʻlab aytgan soʻzlari uning ichki kechinmalarini yanada yorqinroq ochishga xizmat qiladi: “*Dedi: koʻrunur menga sunʻi iloh, Sizni dedim oʻzuma pushtu panoh. Tangrini unutub oʻshal lahza pok, Ushbu gunoh uzra boʻlurmen halok*” (Durbek, 1959, 25). Mazkur misralarda Yusuf

boshiga tushgan musibat sababini akalarining zulmida emas, balki o'zining bir lahzalik g'afolatida ko'radi. Bu esa qahramonning ruhiy olamini yanada chuqurroq ochib, tavba, tavakkul va ilohiy iroda oldidagi kamtarlik g'oyalarini kuchaytiradi. Shu tariqa muallif Qur'oniy syujetni yangi poetik tafsilotlar bilan boyitib, voqealarni nafaqat tashqi harakat, balki ichki ruhiy kechinmalar orqali ham rivojlantiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, turkiy adabiyotdagi "Yusuf va Zulayho" dostoni o'zidan oldingi arab, fors-tojik va usmonli turk adabiyotlarida shakllangan diniy-rivoyaviy, tasavvufiy-falsafiy hamda lirik-dramatik an'analarni ijodiy o'zlashtirgan holda, ularni xalqona poetik tafakkur bilan uyg'unlashtiradi. Dostonda Qur'oniy syujetning asosiy mazmuni saqlangan bo'lsa-da, yangi epizodlar, xalq og'zaki ijodiga yaqin motivlar, ramziy obrazlar va milliy tilning boy poetik imkoniyatlari hisobiga asar mutlaqo yangi estetik qiyofa kasb etadi. Mazkur doston Sharq mumtoz adabiyotida "Yusuf va Zulayho" syujetining ko'p asrlik badiiy taraqqiyotini o'zida mujassamlashtirgan eng serqatlam va sintetik poetik talqinlardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega. "Yusuf va Zulayho" syujeti Sharq adabiyotining eng barqaror va sermahsul sayyor syujetlaridan biri sifatida turli adabiy muhitlarda izchil poetik transformatsiyaga uchragan. Syujetning asosiy Qur'oniy yadrosi saqlanib qolgan bo'lsa-da, har bir adabiy an'ana uni o'zining estetik qarashlari, badiiy tafakkuri va madaniy tajribasi asosida qayta talqin qilgan. Qiyosiy tahlil natijasida arab adabiyotida qissaning, avvalo, diniy-rivoyaviy hamda axloqiy-ma'rifiy mazmuni ustuvor bo'lgani, fors-tojik adabiyotida esa syujet tasavvufiy-falsafiy talqin bilan boyib, ilohiy ishq va ruhiy kamolot konsepsiyasini ifodalovchi yuksak epik modelga aylangani aniqlandi. Usmonli turk adabiyotida voqealar dramatizmi, qahramonlarning psixologik tasviri va hissiy ifoda vositalari yanada rivojlanib, syujetning badiiy ta'sir doirasi kengaydi. Turkiy adabiyotda "Yusuf va Zulayho" syujeti o'zidan oldingi adabiy an'analarning ijodiy sintezi asosida yangi poetik bosqichga ko'tarilgan. Haydar Xorazmiy qalamiga mansub deb qaralayotgan doston misolida diniy-rivoyaviy, tasavvufiy-falsafiy, lirik hamda xalqona poetik qatlamlarning o'zaro uyg'unlashuvi kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdurahmon Jomiy. Yusuf va Zulayho. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – 240b.
2. Abul-Futuh Shayx Ahmad G'azzoliy. Bahr ul-muhabba (Muhabbat dengizi). Yusuf surasi asosida / arab tilidan Abdulmajid Ishoq va Shayx Mirzo Kenjabek tarjiması. – Toshkent: Sharq, 2019. – 224 b.
3. Durbek. Yusuf va Zulayho. – Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1959. – 193 b.
4. Jirmunskiy V. M. Sravnitelnoe literaturovedenie. Vostok i Zapad. – Leningrad: Nauka, 1979.
5. Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. – Toshkent: Yozuvchi, 1990. – 94 b.
6. Qur'oni karim. O'zbekcha izohli tarjima / tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – Toshkent: Cho'lpon, 1992. – 672 b.
7. Taşlıcalı Yahya Bey. Yûsuf ile Zelîhâ: Tenkidli Basım. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979. – 192 s.
8. Veselovskiy A. N. Istoricheskaya poetika. – Moskva: Vysshaya shkola, 1989.

REFERENCES

1. Jami, A. (2013). Yusuf and Zulaykha. Tashkent: Yangi Asr Avlodi.
2. Abul-Futuh Shaykh Ahmad Ghazzali. (2019). Bahr al-Mahabba (The Sea of Love): Based on Surah Yusuf (Translated from Arabic by Abdulmajid Ishoq and Shaykh Mirzo Kenjabek). Tashkent: Sharq.
3. Durbek. (1959). Yusuf and Zulaykha. Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR.
4. Zhirmunsky, V. M. (1979). Comparative Literature: East and West. Leningrad: Nauka.
5. Rabghuzi, N. B. (1990). Qissasi Rabghuzi (Book 1). Tashkent: Yozuvchi.
6. The Holy Qur'an: Uzbek Annotated Translation. (1992). Translated and annotated by Alouddin Mansur. Tashkent: Cho'lpon.
7. Taşlıcalı Yahya Bey. (1979). Yûsuf ile Zelîhâ: Tenkidli Basım. Istanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
8. Veselovsky, A. N. (1989). Historical Poetics. Moscow: Vysshaya Shkola.